

Л.Л. Залізняк *

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНДОЄВРОПЕЇСТИКИ

Статтю присвячено історії української індоєвропеїстики. Аналізується персональний внесок українських археологів у вивчення проблеми походження та ранньої історії народів індоєвропейської мовної сім'ї.

К л ю ч о в і с л о в а: індоєвропейці, історіографія, індоєвропейська батьківщина, Надчорномор'я, балтійська етно-культурна провінція.

Індоєвропеїстика як галузь лінгвістики, що вивчає мови індоєвропейської мовної сім'ї, зародилася наприкінці XVIII ст. Однак більш ніж за два століття свого розвитку вона переросла суто філологічні рамки і стала комплексною палеоетнологічною дисципліною, що спирається на низку наукових дисциплін, зокрема й на дані археології. На сьогодні індоєвропеїстика — це палеоетнологічна дисципліна, що вивчає індоєвропейську сім'ю народів, її походження, за допомогою комплексу наукових дисциплін: лінгвістики, археології, етнографії, антропології, генетики, письмових джерел тощо.

Завдяки практично необмеженості археологічних джерел роль археології в дослідженні витоків та історичних доль індоєвропейців (далі ІЄ) невпинно зростає. Зокрема, помітний внесок у вивчення початкових етапів розвитку ІЄ відіграли археологи України. Особливо помітні результати напрацювань українських дослідників у галузі вивчення матеріальної культури найдавніших ІЄ території України, тобто у створенні джерельної бази індоєвропеїстики. Внесок же українських вчених у розробку теоретичних проблем індоєвропеїстики значно скромніший.

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyak@ukr.net

Починаючи з XIX ст. індоєвропеїсти різних країн розглядали південь України як можливу батьківщину народів ІЄ мовної сім'ї. У наш час науковці фактично поділилися на два табори. Одні вважають Північне Надчорномор'я та Надазов'я батьківщиною усіх ІЄ, інші — лише їхньої східної гілки: індо-іранців, якоюсь мірою хето-лувійців, фракійців, фрігійців, вірмен, греків (рис. 1). Попри загальне визнання важливої ролі, яку українські степи відіграли в початковій історії ІЄ народів, індоєвропеїстика традиційно не належить до пріоритетних галузей української науки.

Фундатором індоєвропеїстики в Україні можна вважати **М.С. Грушевського**, який приділив увагу цій галузі палеоетнології ще в далекому 1898 р. у першому виданні першого тому своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» (Грушевський 1913, с. 60—68; Конча 2010, с. 300—302). Після аналізу результатів ІЄ студій в Європі, де на той час була популярною версія приходу ІЄ племен степовим коридором з глибин Азії, М.С. Грушевський висловив слушну думку, що пошуки прабатьківщини ІЄ в Азії викликають сумніви і слушно звернув увагу на Східну Європу, як можливу батьківщину ІЄ народів. «Батько української історії» вважав прабатьківщиною індоєвропейців українські степи та лісостепи (Грушевський 1913, с. 65). Очевидно, дослідник був послідовником «енциклопедиста індоєвропеїстики» останньої чверті XIX ст. німецького вченого Отто Шрадера, який виводив ІЄ зі степів Східної Європи. Його ідеї пізніше у XX ст. розвивали Гордон Чайлд, Марія Гімбутас, Тадеуш Сулемірський, Джеймс Мелларі, Девід Ентоні, а також українські дослідники Валентин Даниленко та Юрій Павленко.

Перші паростки індоєвропеїстики на теренах СРСР знищив академік **Ніколай Марр** зі

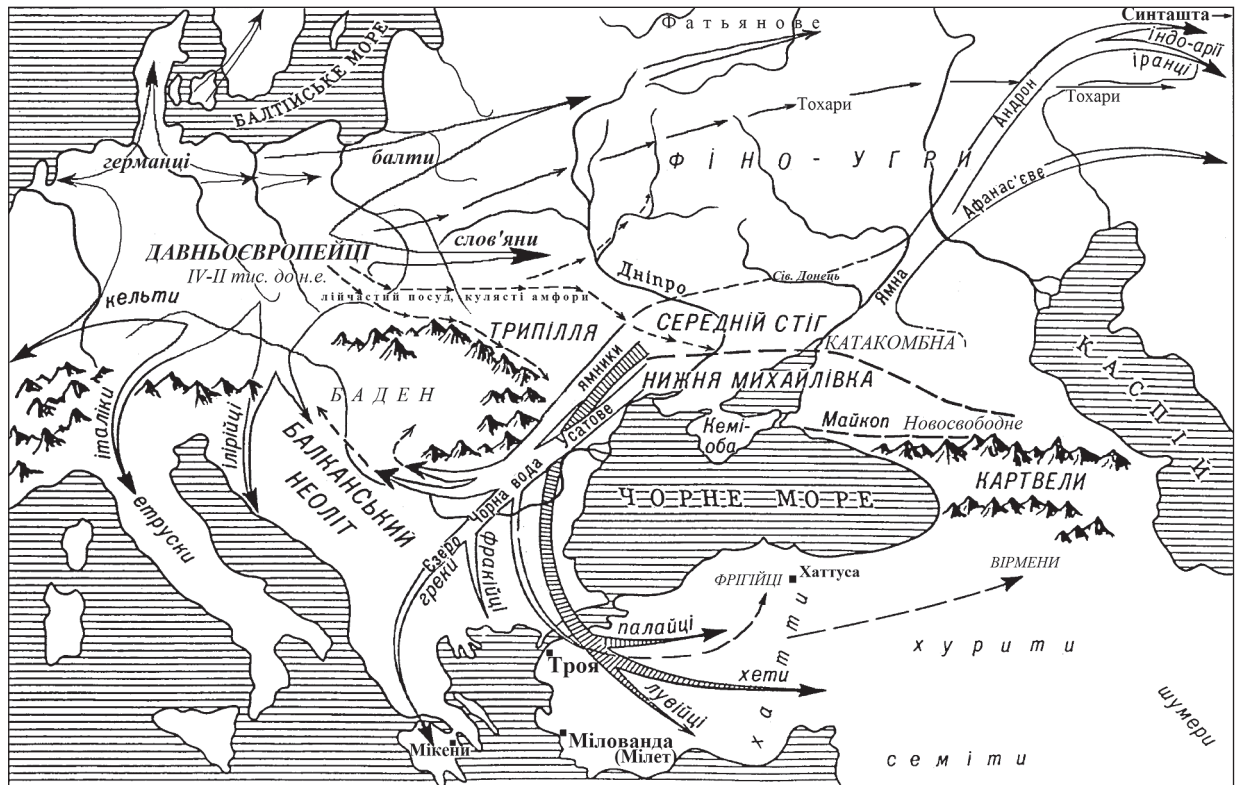

Рис. 1. Розселення індоєвропейців з двох центрів етногенезу у IV—II тис. до н. е.

Fig. 1. The settling of the early Indo-Europeans from two centers of ethnogenesis in IV—II millennia BC

свою яфетичною теорією та його послідовники в 1930—1950-х рр. (Алпатов 1991; Конча 2017, с. 83—88). Ним було розроблено концепцію яфетичної мовної родини, в яку включено мало не всі кавказькі мови, зокрема мертву мову урартійську, а також шумерську, хетську, багато мов Середземномор'я та Близького Сходу. Нібито яфетиди й були справжніми творцями підвалин європейської культури, а індоєвропейці — це варвари, що зруйнували культурний спадок яфетидів, загальмувавши культурний прогрес. Н. Марр називав ІЄ лінгвістику елементом буржуазної ідеології, побудованої на гнобленні народів Сходу європейськими загарбниками з їх вбивчою колоніальною політикою.

Марризм за Й. Сталіна став елементом офіційної більшовицької ідеології, яка фактично знищила зародки індоєвропеїстики в СРСР, й в Україні також. Зокрема, був репресований головний опонент Н. Марра, відомий індоєвропеїст Є.Д. Поліванов (Алпатов 1991).

Згодом Н. Марр привніс до своєї яфетичної концепції розвитку мов запозичений у К. Маркса аспект стадіальності. Нібито різні мови неминуче проходять однакові стадії розвитку від нижчої до більш досконалої вищої. У цій стадіальній схемі яфетична фаза розвит-

ку передувала вищій індоєвропейській. Таким чином, Н. Марр дійшов парадоксального висновку, що проголошена ним же «варварська» мова індоєвропейців більш розвинена, вища за мову його улюблених яфетидів.

Після смерті академіка у 1934 р. його ідеї продовжували гальмувати будь-який розвиток індоєвропеїстики в СРСР, як науки буржуазної, тобто ворожої. Лише у 1950 р. Й. Сталін особисто скасував марризм, як шкідливу течію в мовознавстві СРСР. Однак ще тривалий час індоєвропеїстика в СРСР не могла позбутися статусу репресованої дисципліни, викликаючи підозру ідеологічних вождів.

Першим порушив ідеологічне табу в царині ІЄ студій в Україні видатний археолог-первісник **В.М. Даниленко**. Йому належить концепція неолітизації території України зі сходу внаслідок т. зв. «східного імпульсу». Тобто скотарство зародилося завдяки доместикації вівці, кози та бика у Прикаспії та Передкавказзі, звідки у VII тис. до н. е. ці найдавніші скотарі просунулися на захід у Надазов'я, Наддніпрянщину, на Південний Буг, у Крим (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186). За В.М. Даниленком, це були не лише перші неолітичні скотарі Надчорномор'я, але й найдавніші індоєвропейці. Витоки більшості неолітичних культур півдня України, включ-

но з буго-дністровською, від якої походять, за В.М. Даниленком, не лише лінійно-стрічкова, але й трипільська культури, дослідник бачив на сході у Прикаспії (Даниленко 1969, с. 223—224). Усі неолітичні культури східного походження у В.М. Даниленка фігурують як індоєвропейські (Даниленко 1969, с. 236—237). Зі сходу, зокрема Нижнього Поволжя та Прикаспійських степів дослідник виводив також маріупольську, середньостогівську, ямну культури, в яких сучасні дослідники вбачають найдавніших ІЄ (Даниленко 1969, с. 224—228; 1974, с. 140—157). Отже, на думку дослідника, неолітизацію та індоєвропейізацію Європи розпочали ранні скотарі з Прикаспію та Передкавказзя на стадії докерамічного неоліту у VII тис. до н. е.

Без сумніву, на погляди В.М. Даниленка щодо локалізації батьківщини в прикаспійських степах вплинули роботи Марії Гімбутас, яка виводила найдавніших скотарів-індоєвропейців із Нижнього Поволжя. (Gimbutas 1963). С.В. Конча у своєму глибокому історіографічному аналізі внеску українських індоєвропейців у проблематику, дійшов висновку, що «настійлива прихильність» дослідника до каспійського регіону пояснюється впливом ідей деяких західних авторів, зокрема А. Нерінга (Nehring 1954), можливо А. Куна та ін. (Конча 2010, с. 305, 306).

Останнім часом концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка зазнала критики (Залізник 2017, с. 9—13) і втратила більшість своїх прихильників. Те ж саме стосується його поглядів на прикаспійську версію батьківщини індоєвропейської сім'ї народів, проаналізувавши які С.В. Конча дійшов висновку, що в наш час «культурогенетична схема В.М. Даниленка становить суто історіографічний інтерес» (Конча 2010, с. 303—306).

Прибічницею ідей В.М. Даниленка з його концепцією «східного імпульсу» стосовно неолітизації України залишається сучасна дослідниця неоліту України Н.С. Котова, а послідовником його концепції індоєвропейізації Європи зі сходу був Ю.В. Павленко.

Вагомим внеском у світову індоєвропейістику видатного українського археолога-первісника **Д.Я. Телегіна** були його масштабні дослідження могильників маріупольського типу та пам'яток середньостогівської культури. Переважна більшість сучасних індоєвропейців вважає останні найдавнішими індоєвропейськими спільнотами півдня Східної Європи. З 30 нині відомих могильників маріупольського типу Д.Я. Телегін особисто розкопав колек-

тивні усипальниці Васиївка V, Дерейівка, Вільнянка, Микільське, Олександрія, Осипівка, Ясиноватка, а також їх мезолітичного попередника Васиївку III. Дослідник присвятив маріупольським могильникам дві фундаментальні монографії (Telegin, Potekhina 1987; Телегін 1991).

Окрім розкопок численних поховань та поселень середньостогівської енеолітичної культури півдня України, зокрема поселення Дерейівка, могильник Огринь 8 та ін., Д.Я. Телегін був першовідкривачем зазначеного культурного явища. Узагальненню численних археологічних матеріалів степового енеоліту України і виділенню на їх основі середньостогівської культури присвячена фундаментальна монографія дослідника (Телегін 1973).

Д.Я. Телегін вперше торкнувся теоретичних проблем індоєвропейістики у своїй докторській монографії 1968 р. «Дніпро-донецька культура». Дослідник зробив сміливу спробу визначити етнічну приналежність носіїв головних культур доби неоліту та енеоліту. На основі висновків відомих мовознавців, що слов'янські мови формувалися на територіях, які межували з германцями, балтами та фіноуграми на північному заході та півночі, а також індо-іранцями на півдні дослідник ототожнив дніпро-донецьку неолітичну культуру з праслов'янами (Телегін 1968, с. 235—238).

У носіях культури ямково-гребінцевої кераміки Д.Я. Телегін вбачав пра-фіно-угрів (Телегін 1968, с. 233). Висновок про участь середньостогівського населення у формуванні ямної культури, яку на той час вважали індоіранською, дав підстави досліднику ідентифікувати середньостогівців як прото-індо-аріїв (Телегін 1973, с. 146). Слідом за німецькими вченими міжвоєнного періоду Д.Я. Телегін вважав людність культур лійчастого посуду, кулястих амфор, західних шнуровиків протогерманцями (Телегін 1996). Спираючись на висновки О. Трубачова, що іллірійські гідроніми в Україні концентруються у Верхньому Подністер'ї, фракійські — у Буго-Дністровському межиріччі, Д.Я. Телегін проголосив людність лінійно-стрічкової кераміки іллірійцями, а трипільців — фракійцями (Телегін 1990б; 1996, с. 36).

Сміливі реконструкції Д.Я. Телегіним етновних характеристик відомих археологічних культур викликали критику різних дослідників. Чому іллірійської гідронімії на теренах східного крила лінійно-стрічковиків достатньо, щоб проголосити усю культуру іллірійською? Адже західне крило ЛСК в Німеччині

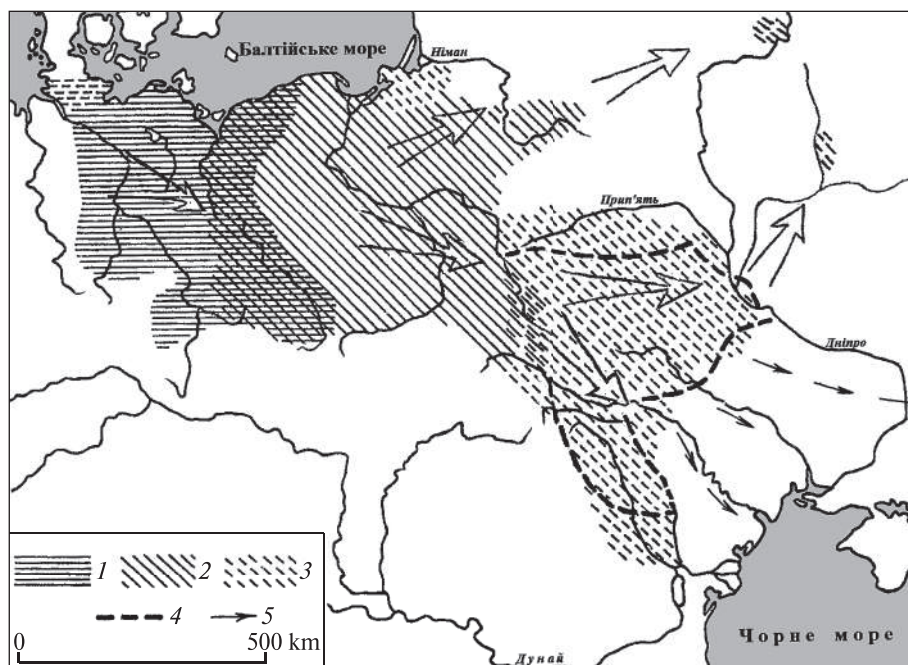

Рис. 2. Поширення культури кулястих амфор (ККА) у III тис. до н. е. 1 — західна група; 2 — центральна (польська) група; 3 — східна (українська) група, за І.К. Свешниковим; 4 — кордони східної групи, за: Szmit 2002, р. 8; 5 — розселення людності культури кулястих амфор

Fig. 2. The settling of Globular amphora culture (GAC) in III mil. BC. 1 — Western group; 2 — Central (Polish) group; Eastern (Ukrainian) group; after I.K. Sveshnikov; 4 — Eastern group borders, after: Szmit 2002, p. 8; 5 — settling of Globular amphora culture population

не супроводжується іллірійськими гідронімами. Те саме можна закинути відносно фракійської ідентифікації трипільців. Адже фракійська гідронімія відома не лише на Дністрі та Південному Бузі, але й на півночі Балкан та у Нижньому Подунав'ї, де трипільців ніколи не було. До того ж постає питання чому зазначена гідронімія була полишена саме носіями трипільської культури чи ЛСК, а не якимись більш ранніми чи пізнішими археологічними спільнотами.

Д.Я. Телегін був прибічником широкої прабатьківщини ІЄ, яка охоплювала території від Ютландії на заході до каспійських степів на сході (Телегін 1996, с. 30). Саме так бачив проблему прабатьківщини відомий німецький археолог Олександр Хейслер, з яким Д.Я. Телегін мав багаторічні наукові контакти. Розпад ІЄ спільноти дослідник відносив «до донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи» (Телегін 1996, с. 30).

Важливе значення для розуміння етапів розселення ранніх ІЄ скотарів V—III тис. до н. е. з Північного Надчорномор'я на захід на Нижній Дунай та північ Балкан подано в статті Д.Я. Телегіна 1990 р. Дослідник узагальнив не лише власні знання і багаторічний до-

свід вивчення неоліту, енеоліту та доби бронзи Надчорномор'я, але й результати вивчення енеоліту—бронзи Нижнього Подунав'я зарубіжними вченими. Д.Я. Телегін дійшов висновку про чотири головні хвилі інвазії ранніх індоевропейських степовиків з Північно-Західного Надчорномор'я через Нижнє Подунав'я на північ Балкан та в Панонію (Телегін 1990а, с. 14—16). Із врахуванням сучасної радіокарбової хронології схема дифузій ранніх індоевропейців з Надчорномор'я у Подунав'я Д.Я. Телегіна має такий вигляд.

1. *Середній Стіг—Новоданилове*. За Д.Я. Телегіним, фіксується появою характерних скорчених на спині і посипаних вохрою поховань, великих крем'яних виробів новоданилівського типу, хрестоподібних булав маріупольського типу, конеголових скіпетрів (V — початок IV тис. BC cal.).

2. *Нижня Михайлівка* з характерною округлою, чорнолощеною керамікою з товченими мушлями. За участю прибульців зі сходу на Нижньому Дунаї постали пам'ятки Чорновода I (середина IV тис. BC cal.).

3. *Усатове*. Фіксується появою в Добруджі невеликих курганів зі скорченими похованнями з вохрою, антропоморфних стел, форму-

ються пам'ятки типу Чорнавода II (друга половина IV тис. BC cal.).

4. *Ямники*. Курганні поховання з вохрою у скорченій позі поширюються долиною Дунаю до басейну Тиси (початок III тис. BC cal.).

Попри те, що запропонована Д.Я. Телегіним майже 30 років тому хронологія з некаліброваними датами значною мірою застаріла, зазначена схема інвазій індоєвропейців значною мірою не втратила свою актуальність і в наші дні. Принаймні хвилі міграцій, інвазій чи дифузії степового населення з Північно-Західного Надчорномор'я у Подунав'я та на північ Балкан у V — на початку III тис. BC cal., враховуючи сучасний стан археологічних джерел, заперечити важко.

Ю.В. Павленко з його слів зацікавився індоєвропеїстикою на початку 1990-х рр. під враженням серії монографій відомих російськомовних індоєвропеїстів, що вийшли друком у 1980-ті рр.: Гамкрелідзе, Иванов 1984; Андреев 1986; Сафронов 1989 та ін. У своїй монографії 1994 р. дослідник дає широку панораму зародження ІЄ етно-мовної спільноти та розселення її носіїв у Європі та Західній Азії. Як зазначалося, уявлення Ю.В. Павленка про походження ІЄ формувалися під впливом ідей В.М. Даниленка, який вважав найдавнішими індоєвропейцями перших скотарів степів Прикаспію та Передкавказзя VIII тис. до н. е. Слідом за Валентином Миколайовичем Ю.В. Павленко пише про розселення у VII тис. до н. е. скотарів-індоєвропейців з територій між Каспієм, Азовським морем та Кавказом на захід у Надазов'я, Наддніпрянщину, Надбужжя, у Крим, де на їх основі сформувалися найдавніші неолітичні культури України (Павленко 1994, с. 50—59).

Індоєвропеїзація Європи та західної Азії, за Ю.В. Павленком, відбувалася в режимі розселення ранніх індоєвропейців (середньостогівців, ямників, кулястих амфор) степами на схід до Індії та Ірану, на Балкани та в Малу Азію, долиною Дунаю в Центральну Європу. Ю.В. Павленко вважав, що хето-лувійці Анатолії походять від середньостогівських мігрантів (Павленко 1994, с. 76), греко-вірменофракійці — від нижньомихайлівців та усатівців (Павленко 1994, с. 82). Міграція середньостогівців та ямників долиною Дунаю на захід започаткувала кельтів, іллірійців, італіків (Павленко 1994, с. 77), а народжене в степах Північно-Західного Надчорномор'я населення культури кулястих амфор нібито просунулося у північно-західному напрямку започат-

кувало германців, балтів та слов'ян (Павленко 1994, с. 87—89).

Таким чином, в основу поглядів Ю.В. Павленка на зародження найдавніших ІЄ лягла відома концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка, що останніми роками, як вже зазначалося, зазнала критики. Якщо ця критика виявиться переконливою, то доведеться відмовитися не лише від концепції неолітизації території України В.М. Даниленка, але й від побудов Ю.В. Павленка щодо зародження ІЄ та локалізації їхньої прабатьківщини у Прикаспії та Передкавказзі. Не кажучи вже про фантастичне походження германців, балтів, слов'ян від людності культури кулястих амфор, що народилася в Надчорномор'ї і нібито мігрувала в далеку Прибалтику. Сучасна археологія переконливо свідчить, що культура кулястих амфор родом не з Надчорномор'я, а із Західної Балтії, звідки її носії розселилися далеко на схід до України і схоже досягли Надчорномор'я (Szsmiit 2002, p. 8) (рис. 1, 2).

Автор цих рядків зацікавився індоєвропеїстикою наприкінці 1980-х рр. Стимулом до цього стали не лише щойно видані праці класиків проблематики Т. Гамкрелідзе та В. Іванова (1984), К. Ренфрю (1987), Дж. Меллорі (1989), В. Сафронова (1989), але й результати власних досліджень пам'яток Поліської низовини. На той час я вже довгий час досліджував фінальний палеоліт і мезоліт басейнів Прип'яті, Десни, Середнього Дніпра, Німану, Вісли. Крім пам'яток кам'яної доби траплялися матеріали більш пізніх епох до середньовіччя включно. Дивувала «залізна» закономірність — археологічні старожитності Полісся та прилеглих територій, як правило, мали прямі паралелі на заході, в матеріалах Південної та Західної Балтії. На цій підставі була виділена балто-дніпровська культурно-історична провінція, яка функціонувала протягом останніх 12 тис. років у режимі міграційного коридору (Залізняк 1994, с. 89; 1998, с. 268—270; 2012, с. 446—460; 2016).

За археологічними даними простежується близько півтора десятки потужних міграцій, інвазій чи дифузій населення, що починалися в Ютландії та на півночі Німеччини і котилися середньоевропейськими низинами далеко на схід у басейни Німану, Середнього Дніпра, а часом і далі до Верхньої Волги та Сіверського Дінця. Як наслідок, на середньоевропейських рівнинах від Ютландії на заході до Десни на сході періодично утворювалися масштабні етнокультурні області генетично спорідненого населення. Серед них область культур з нако-

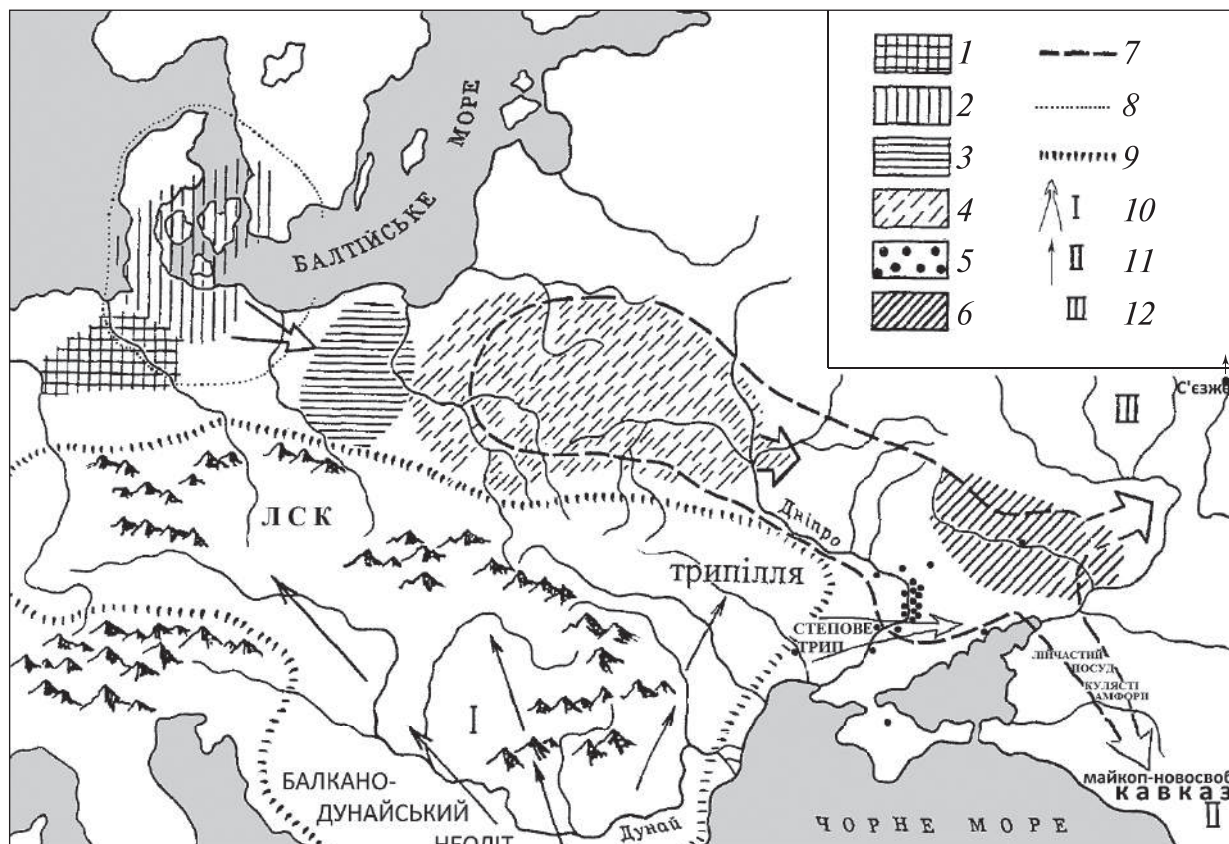

Рис. 3. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців, VI—V тис. до н. е. (Залізник 1994, с. 89). *Культури пізнього мезоліту та неоліту: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Ертебелле; 3 — Хойниця-Пенки; 4 — Яніславиця; 5 — могилиники маріупольського типу; 6 — донецька; 7 — неоліт гребінцевої кераміки; 8 — Свадборг; 9 — балканський неоліт; 10 — людність балкано-дунайського неоліту; 11 — пракартвели Кавказу; 12 — прафіноугри*

Fig. 3. The late Mesolithic and Neolithic substrate of the Indo-Europeans (Залізник 1994, с. 89). *Late Mesolithic and Neolithic cultures: 1 — De-Leien-Warten; 2 — Ertebolle; 3 — Chojnice-Pienki; 4 — Janislawitsa; 5 — Mariupol type necropolises; 6 — Donets culture; 7 — Neolithic with combed pottery; 8 — Svaerdborg; 9 — Balkan Neolithic; 10 — Balkan-Danube Neolithic population; 11 — Pra-Cartvels; 12 — Pra-Ugro-Finns*

нечниками на пластинах фінального палеоліту, область маглемозе (дювензее) початку мезоліту, постмаглемозська VI—V тис. до н. е., культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівська та ін.

Одна з цих областей — постмаглемозе (рис. 3) в енеоліті стала підґрунтям двох центрів етногенезу ІЄ народів — центральноєвропейського та надчорноморського (рис. 1). У V—II тис. до н. е. з першого розселилися західні ІЄ (кельти, італіки, іллірійці, германці, балти, слов'яни, тохари), а з другого — східні ІЄ (ірано-арії, індо-арії, греки, фракійці, вірмени, можливо, хето-лувійці) (рис. 1). Наявність спільного постмаглемозського генетичного підґрунтя для двох віддалених на дві тисячі кілометрів центрів етногенезу пояснює етнокультурну спорідненість усіх народів ІЄ мовної сім'ї, незалежно від того чи походять вони з Центральної Європи, чи з Надчорномор'я. Викладене стало змістом публікації у збірці, присвяченій

90-річчю видатної дослідниці Марії Гімбутас, що вийшла друком у Вільнюсі у 1994 р., а також у монографії (Залізник 1994, с. 96—99).

На той час автор цих рядків, крім Інституту археології НАНУ, працював в Інституті українознавства КНУ ім. Т. Шевченка та викладав археологію в Києво-Могилянській академії. Тому монографія «Нариси стародавньої історії України» (Залізник 1994) мала певні риси навчального посібника для студентів-археологів. У трьох розділах книги було зроблено спробу викласти в доступній формі сучасний стан індоєвропейстики та її ключові проблеми. Разом з тим, розділи містили й принципово нові наукові положення. Крім вже згаданої концепції спільного постмаглемозського підґрунтя ІЄ народів (Залізник 1994, с. 96—99), зроблено спробу довести не індоєвропейське, а близькосхідне (хатто-хуритське) походження Трипілля, як і всього балкано-дунайського неоліту. Завдання на той час ускладнювалось

надзвичайною популярністю в Україні квазі-патріотичної версії походження українців безпосередньо від трипільців, провідним пропагандистом якої був Ю.О. Шилов з його казкою про «священну трипільську Аратту» (Залізник 1994, с. 84—87). Пізніше було зроблено спробу довести походження найдавніших ІЄ культур півдня України (Маріуполь, Середній Стіг, ямна) з Надчорномор'я, а не з Поволжя, Прикаспію чи Передкавказзя (Залізник 2016, с. 12—14), як це стверджувала радянська, а в наш час декларує російська історіографія.

Ці положення розвивалися у розділах кількох індивідуальних (Залізник 1994; 1998; 2012; Zaliznyak 1997, p. 117—125) та колективних монографій, а також статтях (Zaliznyak 2005; Залізник 2016), зокрема англійською мовою.

Попри велику значимість для ІЄ студій українських степів, де дуже рано за даними археології з'явилися ІЄ скотарі, індоєвропеїстика, на жаль, не стала пріоритетною в Україні. Така ситуація виглядала неприродно. Певною мірою вона спричинена неприємними ремінісценціями старшого покоління пострадянських археологів про гоніння на прибічників дисципліни з боку вже згадуваних марристів та ортодоксальних марксистів та про невдалі ідеологічні маніпуляції з індо-германською проблематикою Г. Косини та А. Гітлера. Доводилося навіть чути від відомих археологів, що «індоєвропеїстика — це профанація справжньої археології», або навіть «потенційне підґрунтя фашизму». Зрозуміло, що такі настрої не сприяли розвитку дисципліни у пострадянському науковому середовищі.

На початку 1990-х рр. автор цих рядків намагався зацікавити індоєвропеїстикою молодь через аспірантуру. Зокрема, до аспірантури Інституту українознавства КНУ ім. Т. Шевченка тоді взяли Ю.С. Фігурного, що захистив дисертацію та видав монографію про архаїчні загальноіндоєвропейські елементи в традиційній культурі українського козацтва. У листопаді 1995 р. випускнику КНУ ім. Т. Шевченка **Сергію Кончі** було запропоновано тему кандидатської дисертації «Походження індоєвропейців: аналіз концепцій». Вибір виявився вдалим: індоєвропеїст-початківець активно працював над різномовною літературою, писав статті історіографічного змісту. У 1999 р. він успішно захистив в Інституті українознавства КНУ кандидатську дисертацію на зазначену тему.

Сергій Конча ретельно вивчав і глибоко знав фахову літературу з мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзової та ранньозалізної доби

Центрально-Східної Європи. Однак польова археологія не стала його улюбленою справою. Не особливо цікавився Сергій і власне археологічним матеріалом. Він був кабінетним вченим — історіографом і теоретиком.

Значимо, що попри свою офіційну, університетську спеціальність «археолог, викладач історії» Сергій мав великий пієтет до лінгвістики і наполегливо тривалий час самотужки освоював цю непросту проблематику. В своїх працях він безкомпромісно вимагав від археологів, які торкалися індоєвропеїстики, обов'язкового узгодження їхніх побудов з даними мовознавства. До лінгвістів Сергій був значно поблажливішим і не наполягав на кореляції їхніх висновків з археологічним матеріалом.

Скрупульозний, педантичний, надзвичайно працюючий Сергій Конча в індоєвропеїстиці сягнув рівня провідних фахівців. Сміливо можна стверджувати, що в українській науці не було і поки ще немає людини, яка б знала цей складний предмет так глибоко і всебічно. При чому, як зазначалося, він фахово орієнтувався не лише в археологічних, але й специфічно лінгвістичних аспектах проблематики. С.В. Конча вільно володів величезним масивом різномовної літератури зі світової індоєвропеїстики і продуктивно працював у цій складній галузі науки. Його численні праці з питань походження та ранньої історії індоєвропейців відомі фахівцям далеко за межами України. Індоєвропеїстика стала головною темою наукової діяльності С.В. Кончі до останніх днів його життя. Дослідника справедливо можна вважати першим в історії української науки фаховим індоєвропеїстом.

Внеском до світової індоєвропеїстики С.В. Кончі є близько 30 глибоких статей та фундаментальна монографія, яку можна назвати книгою його життя — «Індоєвропейці: пізнання доісторії», що вийшла друком у 2017 р., коли Сергія вже не стало. Над нею він працював близько 20 років до самої своєї смерті 7 липня 2016 р. У першій частині книги автор подав глибокий історіографічний аналіз проблеми пошуків прабатьківщини з часів виникнення індоєвропеїстики як науки. Друга частина присвячена лінгвістичному, а третя археологічному аналізу витоків народів ІЄ мовної сім'ї.

Сергій Конча був прибічником балто-дніпро-донецької прабатьківщини ІЄ. Його версія генези ІЄ не надто відрізняється від моєї і базується на давно ще у 1994 р. запропонова-

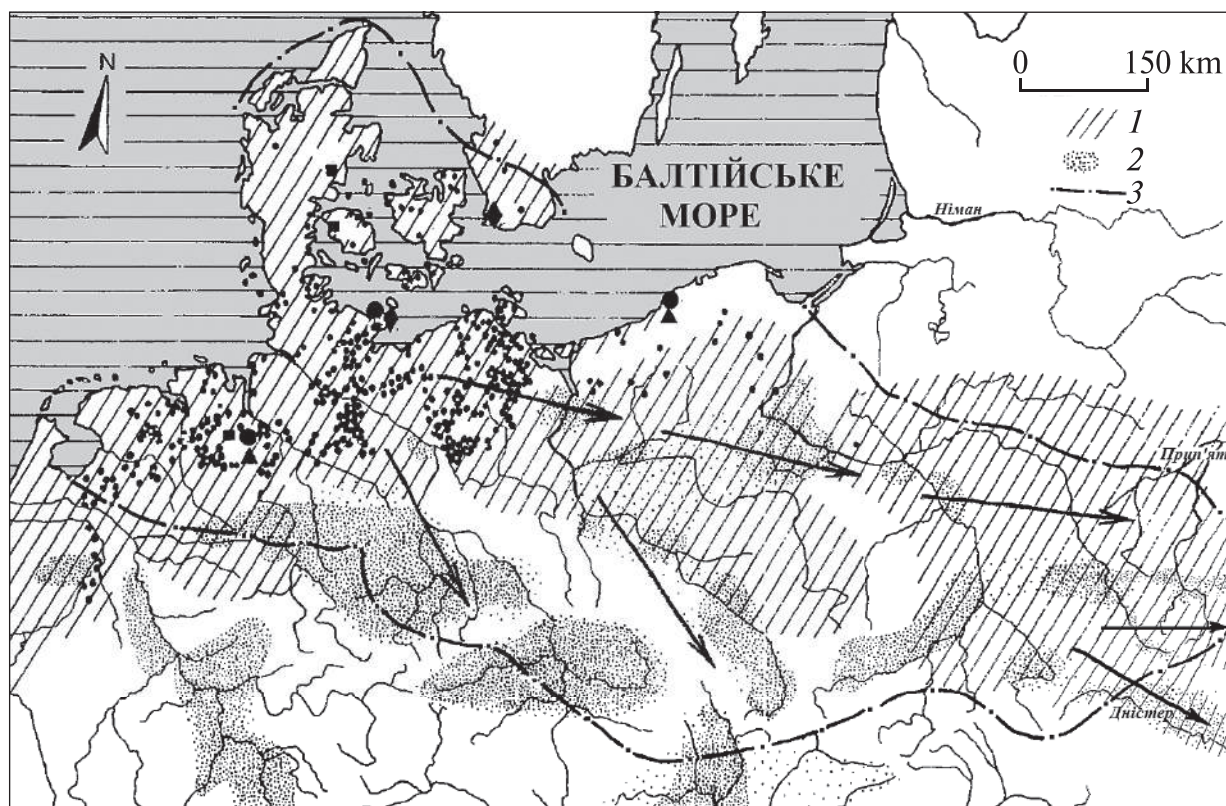

Рис. 4. Ареал культури лійчастого посуду (КЛП) наприкінці V—IV тис. до н. е., за: Zvelebil 2002, p. 332. 1 — мезолітичні групи; 2 — ареал культури лінійно-стрічкової кераміки; 3 — ареал КЛП

Fig. 4. Area of Funnel beaker culture (FBC) at the end of V—IV mil. BC, after: Zvelebil 2002, p. 332. 1 — Mesolithic groups; 2 — LBC area; 3 — FBC area

ній мною концепції балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи. «Але те, що Ви називаєте праіндоєвропейцями, я вважаю вже справжніми індоєвропейцями», — сказав незадовго до смерті Сергій.

Малася на увазі вже згадувана т. зв. постмаглемозська етнокультурна спільнота, що в VI—V тис. до н. е. утворилася на низинах від Нижнього Рейну та Ютландії на заході до Середнього Дніпра і Сіверського Дінця на сході внаслідок міграції пізньомезолітичних мешканців Балтії на схід (рис. 3). Саме цей пізньомезолітичний постмаглемозський пласт Сергій Конча вважав індоєвропейцями, а я лише генетичним субстратом, на якому постали справжні найдавніші ІЄ культури енеоліту Європи: лійчастий посуд та кулясті амфори на заході та Маріуполь і Середній Стіг на сході.

Останні роки Сергій Конча мав активні наукові контакти з видатним археологом-теоретиком із Санкт-Петербургу Л.С. Клейном, одним із напрямків наукової діяльності якого є індоєвропейстика (Клейн 2010). Лев

Самуїлович високо цінував Сергія як індоєвропейста, вважав його «надзвичайно талановитим дослідником, сміливим і проникливим» і передрікав йому велике наукове майбутнє. Про «книгу його життя» корифей східноєвропейської археології сказав: «Це краще, що вийшло з індоєвропейстики за останні 30 років».

Головним внеском С.В. Кончі в індоєвропейстику є глибокий історіографічний аналіз проблеми пошуків прабатьківщини та спроба лінгвістичного обґрунтування впливу постмаглемозської підоснови на формування найдавніших індоєвропейських культур Європи: лійчастого посуду (рис. 4), кулястих амфор, шнурової кераміки, маріупольської, середньостогівської, ямної.

Серед українських дослідників, які через призму археології розглядали у своїх працях окремі проблеми індоєвропейстики слід згадати С.С. Березанську, В.Ф. Генінга, В.В. Отроценка, В.І. Клочка, Ю.Я. Рассамакіна, С.Ж. Пустовалова. Експедиція на чолі з В.Ф. Генінгом дослідила на Південному Уралі унікальне поселення Синташта з могильником, матеріали з яких демонструють суспільство індо-аріїв на-

Рис. 5. Карта поширення тшинецько-комарівської культури (ТКК) середини II тис. до н. е., за: Makarowicz 2010, s. 17. 1 — кордон Середньоевропейських низин; 2 — ареал ТКК; 3 — розселення носіїв ТКК

Fig. 5. Map of Trzciniec-Komarow culture (TKC) spreading of the middle II mil. BC, after: Makarowicz 2010, s. 17. 1 — Middle European lowland borders; 2 — TKC area; 3 — the settling of TKC population

передодні їх інвазії в басейн Інду (Генінг та ін. 1992). Використовуючи масовий археологічний матеріал В.В. Отрошенко приділив значну увагу проблемі зародження індо-іранських народів та їх розвитку у II тис. до н. е. у степах Східної Європи. Дослідник запропонував власне бачення етнокультурної картини у степах Надчорномор'я в часи зародження тут індоєвропейських народів у IV–II тис. до н. е. (Отрошенко 2000, с. 26–44). С.Ж. Пустовалов зробив сміливу спробу реконструювати складну кастову систему ямно-катакомбного суспільства на археологічних матеріалах з курганів півдня України із залученням даних Рігведи та Авести (Пустовалов 2005). Питань індоєвропейстики торкався відомий український дослідник степового енеоліту Східної Європи Ю.Я. Рассамакін (1997, с. 273–309). Саме ним розроблена сучасна періодизація і систематизація культурних явищ степового енеоліту, які переважна більшість дослідників пов'язують з найдавнішими індоєвропейцями південного сходу Європи.

С.С. Березанська (1986, с. 38) звернула увагу на подібність поховального обряду та матеріальної культури бабинської (багатоваликової) культури Надчорномор'я та знаменитих шахтних гробниць Мікен. Їх поєднували поховання коней з характерними круглими псаліями з шипами, поховальні ями, обкладені та перекриті камінням або колодами, позиція

скелетів, характерні крем'яні вістря стріл та бронзові наконечники списів. Про походження похованих у Мікенах з Надчорномор'я писали Д. Маккей та Л.С. Клейн (2010, с. 63–70). На їхню думку, про це свідчать характерні елементи степового поховального обряду — вохра, курганні кромлехи, антропоморфні стели, а також міцна північноєвропейська статура скелетів з мікенських шахтних гробниць. З іншого боку поховальні ритуали та матеріальна культура бабинців мають прямі паралелі в могильнику Синташта на Південному Уралі (Генінг та ін. 1992). Сказане переконливо свідчить про причетність бабинського населення степового Надчорномор'я до ахейської інвазії на Балкани у XVII ст. до н. е.

В.І. Клочко — автор дослідження, в якому наведені переконливі археологічні дані про участь степового населення Північно-Західного Надчорномор'я доби фінальної бронзи (зокрема сабатинівців) у відомій з єгипетських джерел навалі народів моря на Східне Середземномор'я (Клочко 1990). З цієї потужною міграцією ІЄ народів близько 1200 р. до н. е. пов'язують падіння гомерівської Трої, прихід на Балкани греків-дорійців, у Малу Азію — фрігійців та правірменів, у Палестину філістимлян, сардів на острови Середземного моря. В.І. Клочко звернув увагу, що характерні для сабатинівської культури Північного Надчорномор'я вістря списів

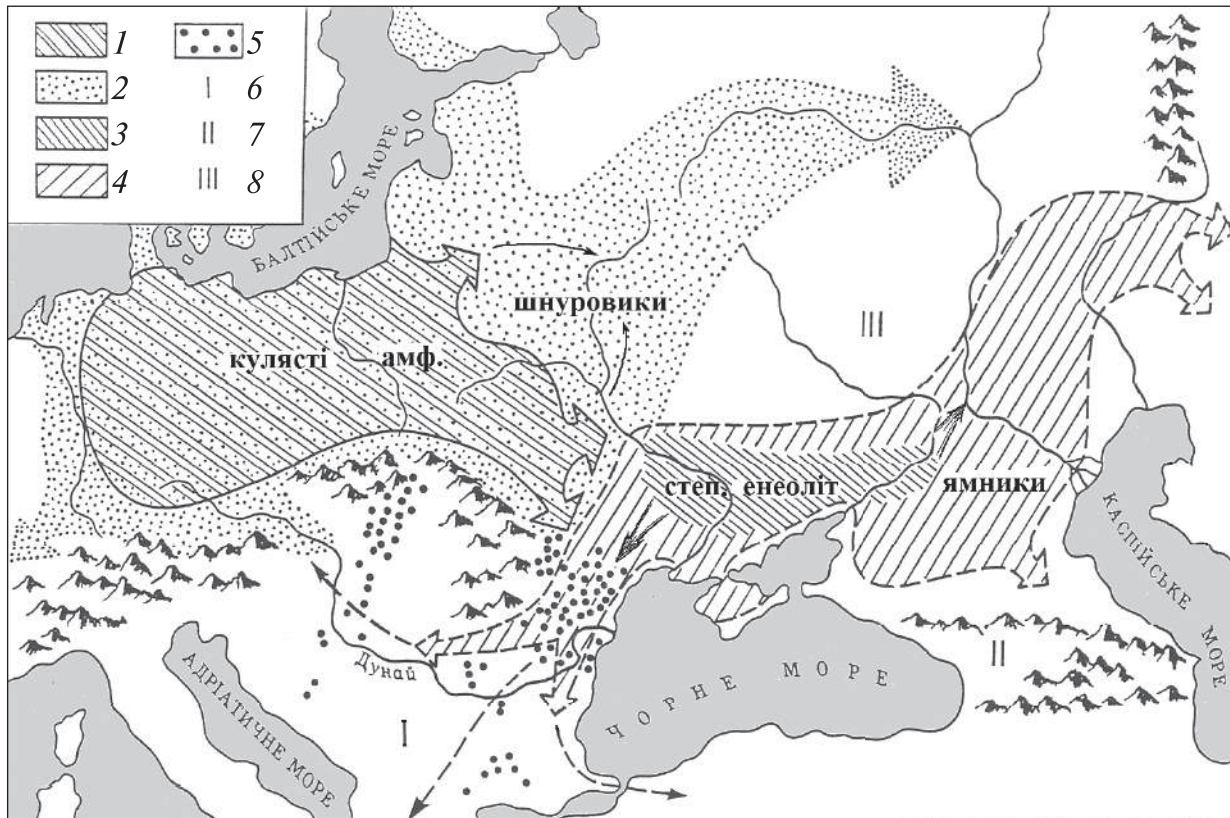

Рис. 6. Індоевропейці у IV—III тис. до н. е. *Індоевропейські культури*: 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостогівська; 4 — ямна; 5 — кургани зі степовим, надчорноморським поховальним обрядом у Подунав'ї. *Неіндоевропейці*: I — людність балкано-дунайського неоліту; II — пракартвели; III — прафіно-угри

Fig. 6. Indoeuropeans in IV—III mil. BC. *Indoeuropean cultures*: 1 — Funnel beaker; 2 — Corded Ware; 3 — Seredniy Stig; 4 — Yamna; 5 — barrows with steppe ritual in Danube region. *Non-Indoeuropeans*: I — Balkan-Danube Neolithic population; II — Pra-Cartvels; III — Pra-Ugro-Finns

дрімайлівського типу, кинджали краснома-
яцького типу, дволопатевої вістря стріл, решт-
ки круглих дерев'яних щитів тощо знайдено
в археологічних шарах, пов'язаних із навалом
народів моря у Греції, Малій Азії, Східному
Середземномор'ї (Клочко 1990, с. 10—17; За-
лізняк 1994, с. 109, 110).

Таким чином, маємо всі підстави тверди-
ти, що у грандіозній міграції індоевропей-
ських народів моря близько 1200 р. до н. е.
у Грецію, Малу Азію, Палестину та інші ре-
гіони Середземномор'я брали участь пле-
мена сабатинівської культури Північного
Надчорномор'я.

Протягом 2004—2016 рр. у стінах Інститу-
ту археології НАН України працював Індоев-
ропейський семінар, заснований співробітни-
ками відділу кам'яної доби та доби енеоліту—
бронзи Інституту. Спочатку його очолював
Д.Я. Телегін, а пізніше — В.В. Отрошенко. Не-
змінним секретарем семінару був С.В. Кон-
ча. Семінар функціонував у режимі лекторію,
на якому слухали доповіді різних дослідників

з індоевропейістики. Крім згаданих вчених на
семінарі доповідали М.Ю. Відейко, Л.Л. Заліз-
няк, С.Ж. Пустовалов, М. Ричко, Ю. Масен-
кіс, О. Маловічко, І. Россоха та ін.

Серед організованих Інститутом археоло-
гії подій, які торкалися проблем індоевропей-
істики, варто згадати міжнародну конференцію,
присвячену дослідженню Трої, яка відбулася
в Музеї археології Інституту археології НАН
України у травні 2018 р.

За 120 років, що пройшли з часу виходу
першого тому «Історії України-Руси», в яко-
му вперше в Україні подано аналіз ІЄ студій,
індоевропейістика так і не зайняла належно-
го місця в українській науці. Не прижилася
вона і в Інституті археології. Ю.В. Павлен-
ко, В.І. Клочко та С.Ж. Пустовалов з різних
причин пішли з Інституту працювати в інші
установи, а мрія С.В. Кончі потрапити у штат
Інституту лишилася нездійсненою. Його на-
уковий профіль індоевропейіста-теоретика
дисонував зі звичними стандартами головної
наукової установи України, зорієнтованої на

традиційну археологію, тобто на розкопки та інтерпретацію добутих матеріалів. Лишається сподіватися на кращі часи, що настануть для української індоєвропеїстики у майбутньому.

Балто-Дніпровська батьківщина індоєвропейців. Попри негаразди, що переслідують індоєвропеїстику в Україні, українські дослідники запропонували власну версію походження ІЄ, пов'язану з балто-дніпровською культурно-історичною провінцією Європи (Залізняк 1994, 1998, 2016; Конча 2017) (рис. 3).

Більшість індоєвропейців світу початку ХХІ ст. визнають, що батьківщину ІЄ сім'ї народів слід шукати у Європі. Вже зазначалося, що сучасний стан наших знань дозволяє говорити про два центри етногенезу ІЄ — західний на півночі Центральної Європи та східний у степах та лісо-степях Північного Надчорномор'я та Надазов'я (рис. 1). Якщо з Центральної Європи в енеоліті—бронзі у V—II тис. до н. е. розселялися пращури західних ІЄ (кельтів, італіків, іллірійців, тохар, германців, балтів, слов'ян), то з Надчорномор'я походять пращури східних ІЄ (індо-іранців, частково хетолувійців, греків, фракійців, вірмен).

Наявність двох центрів генези ІЄ народів у Європі породила ключове питання сучасної індоєвропеїстики: як з двох віддалених між собою на дві тисячі кілометрів центрів етногенезу могли розселятися етно-мовно споріднені народи? Проблемну ситуацію прояснює феномен балто-дніпровської етнокультурної провінції, яка протягом останніх 12 тис. років функціонувала в режимі міграційного коридору, яким періодично котилися хвилі переселенців з Південно-Західної Балтії у східному та південно-східному напрямку (Залізняк 1994, с. 89; 1998, с. 268—270; 2016). Як наслідок, на рівнинах між Західною Балтією та Середньою Наддніпрянщиною періодично виникали етно-мовно споріднені спільноти балтійського походження. Одна з таких єдностей балтійського походження — постмаглемозська VI—V тис. до н. е. фіксується за даними археології (Залізняк 1994, с. 89, 97—99; 2016), антропології (Й. Гохман, Д. Телегін, І. Потехіна) та лінгвістики (Конча 2017, с. 262—270) (рис. 3). На її етно-культурній основі в енеоліті постали два згаданих центри етногенезу споріднених народів ІЄ мовної сім'ї (рис. 1).

Східний надчорноморський центр етногенезу ІЄ народів функціонував з доби енеоліту до середньовіччя в умовах періодичних інвазій населення балтійського походження в басейни

Дністра та Середнього Дніпра і далі у степове Надчорномор'я. Так, у IV—I тис. до н. е. з північного заходу на територію України котилися хвилі носіїв культурних традицій лійчастого посуду (рис. 4), кулястих амфор (рис. 2), шнурової кераміки, тшинецько-комарівсько-сосницької (рис. 5), милоградської, ясторфської, пшеворської, вельбарської. Сталі міграційні потоки населення балтійського походження на територію України відповідним чином впливали на етно-мовно-культурні характеристики ІЄ народів, що формувалися у східному центрі етногенезу ІЄ протягом V—I тис. до н. е. Народжені в надчорноморському центрі етногенезу під певним впливом мігрантів з Балтії степові етноси розселялися євразійськими степами далеко на схід до Алтаю, Індії, Ірану та на захід у Подунав'я, на Балкани, Малу Азію, де суттєво вплинули на формування місцевих етносів (рис. 1, б).

Таким чином, спорідненість західних та східних індоєвропейців пояснюється спільним субстратом балтійського походження, який поширився на рівнинах від Західної Балтії до Дніпра і Сіверського Дінця, і на якому постали найдавніші індоєвропейські культури Центрально-Східної Європи V—IV тис. до н. е.: лійчастого посуду, кулястих амфор, шнуровики, маріупольська, середньостогівська, ямна.

Проблема походження найдавніших індоєвропейців далека від остаточного вирішення. Їх розв'язання залежить від успіхів не лише археології, але й такої комплексної дисципліни як індоєвропеїстика.

- Алпатов, В.М. 1991. *История одного мифа. Марр и марризм.* Москва.
- Андреев, Н.Д. 1986. *Раннеиндоевропейский праязык.* Ленинград.
- Березанская, С.С. 1986. *Культура многоваликовой керамики. В: Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* Киев, с. 5-43.
- Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, Вяч. Вс. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы.* Тбилиси, т. 1-2.
- Генинг, В.Ф., Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1992. *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей.* Челябинск.
- Грушевський, М.С. 1913. *Історія України-Руси.* Київ, т. 1.
- Даниленко, В.Н. 1969. *Неолит України. Главы древней истории Юго-Восточной Европы.* Киев.
- Даниленко, В.Н. 1974. *Энеолит Украины.* Киев.
- Залізняк, Л.Л. 1994. *Нариси стародавньої історії України.* Київ.
- Залізняк, Л.Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ.
- Залізняк, Л.Л. 2012. *Стародавня історія України.* Київ.
- Залізняк, Л.Л. 2016. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія.* 3, с. 3-18.

- Залізник, Л.Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку ХХІ ст. *Археологія*. 4, с. 5-25.
- Клейн, Л.С. 2010. *Время кентавров. Степная прародина греков и арий*. Санкт-Петербург.
- Клочко, В.І. 1990. Народи моря та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1, с. 10-17.
- Конча, С.В. 2010. Сто років української індоєвропейстики. *Кам'яна доба України*. 13, с. 300-314.
- Конча, С.В. 1997. *Індоєвропейці: пізнання доісторії*. Київ.
- Отрошенко, В.В. 2000. Індоєвропейська проблема в контексті енеоліту України. В: *Етнічна історія давньої України*. Київ, с. 26-44.
- Павленко, Ю.В. 1994. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ.
- Пустовалов, С.Ж. 2015. *Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Умань.
- Рассамакін, Ю.Я. 1997. Світ скотарів. Енеоліт України та індоєвропейська проблема. В: *Давня історія України*. Т. 1: Первісне суспільство. Київ, с. 273-309.
- Сафронов, В.А. 1989. *Індоєвропейские прародины*. Горький.
- Телегін, Д.Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ.
- Телегін, Д.Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ.
- Телегін, Д.Я. 1990а. Степное Поднепровье и нижнее Подунавье в неолите—энеолите. *Каменный век на территории Украины*. Киев, с. 6-17.
- Телегін, Д.Я. 1990б. Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований. *Вопросы языкознания*. 4, с. 46-60.
- Телегін, Д.Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев.
- Телегін, Д.Я. 1996. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-донецького регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни. *Археологія*. 1, с. 30-40.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: archaeological problem. *American Anthropologist*. 65, p. 815-836.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki kratg kulturowy — wspolnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan.
- Mallory, J. 1989. *In search of the Indo-Europeans*. London.
- Nehring, A. 1954. Die problematik der Indogermanenforshung. *Würzburger Universitätsreden*. B. 17, s. 5-24.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and language*. New York.
- Szmit, M. 1999. Between West and East. People of globular amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. *Baltic-Pontic studies*. Poznan, vol. 8.
- Telegin, D.Ya. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 1997. *Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesye*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 2005. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland. *Archaeology in Ukraine*. Kyiv; Ostin, p. 12-37.
- Zvelebel, M. 2002. Indo-European dispersals and agricultural transition in Northern Europe: culture, genes and language. *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia*. Oulu, vol. IV, p. 318-343.

Надійшла 18.12.2018

Leonid L. Zaliznyak

D.Sc., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

HISTORY OF INDOEUROPIAN STUDIES IN UKRAINE

Despite the fact that most modern scholars include the territory of Ukraine, to some extent, to the ancestral Indo-European homeland, Indo-European studies, unfortunately, have not become a priority issue for Ukrainian archaeologists, paleoethnologists and linguists yet. This brunch of science still is at the embryonic stage in Ukraine. Among the Ukrainian scientists that brought in the contribution to development of range of problems it is necessary to remember M. Hrushevskiy, V. Danylenko, D. Telehin, Yu. Pavlenko, L. Zaliznyak, S. Koncha etc.

In particular as early as 1990-ies a conception of the Baltic-Dnieper ethno-cultural province was offered, as a single real base of the most ancient Indo-European cultures of Central Europe and Black Sea Region (Zaliznyak 1994). It explains the relation of western (Celt, Italics, Illirians, Tokharians, Germans, Baltics, Slavs) and east (Indo-Iranians, Thracians, Armenians, Greeks) Indo-Europeans, despite that the mentioned ethnic groups originate from two different regions of Europe, divide distance in two thousand kilometers (from Central Europe and Northern Black Sea Region).

The archaeology, anthropology, and hidronymic data evidence that in the lowlands from the Lower Rhine at the west to the Middle Dnieper and Siverskyi Donets Rivers at the east, at the end of the Mesolithic, an ethno-cultural community existed with probably participation in the development of ancient Indo-Europeans of Europe, as their genetic substrate. The later developed in 6th and 5th millennia BC as a result of migration of Western Baltic Mesolithic population to the East via the territory of Poland and Polissia to the Dnieper River middle region and further to the Siverskyi Donets.

Key words: Indo-Europeans, historiography, Indo-European native land, Northern Black Sea Region, Baltic ethno-cultural province.

Л.Л. Зализняк

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом каменного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ИНДОЕВРОПЕИСТИКИ

Несмотря на то, что большинство современных исследователей включает территорию Украины, в той или иной мере, в индоевропейскую прародину, индоевропеистика, к сожалению, еще не стала приоритетной проблема-

тикой для украинских археологов, палеоэтнологов, лингвистов. В Украине эта дисциплина все еще находится в эмбриональном состоянии.

Среди украинских ученых, которые внесли свой вклад в развитие проблематики следует вспомнить М.С. Грушевского, В.Н. Даниленко, Д.Я. Телегина, Ю.В. Павленка, Л.Л. Зализняка, С.В. Кончу и др. В частности, еще в 1990-х гг. предложена концепция балто-днепровской этнокультурной провинции, как единой подосновы древнейших индоевропейских культур Центральной Европы и Причерноморья. Она объясняет родственность западных (кельты, италики, иллирийцы, тохары, германцы, балты, славяне) и восточных (индо-иранцы, фракийцы, армяне, греки) индоевропейцев, вопреки тому, что упомянутые этнические группы происходят из двух разных регионов Европы, разделенных расстоянием в две тысячи километров — из Центральной Европы и Северного Причерноморья.

Данные археологии, антропологии, гидронимика свидетельствуют, что на низменностях от Нижнего Рейна на западе до Среднего Днепра и Северского Донца на востоке в конце мезолита существовала этнокультурная общность, которая, вероятно, приняла участие в формировании древнейших индоевропейцев Европы в качестве их генетического субстрата. Последний сложился в VI—V тыс. до н. е. вследствие миграции мезолитического населения Западной Балтии на восток через территорию Польши, Полесье на Средний Днепр и далее до Северского Донца.

К л ю ч е в ы е с л о в а: индоевропейцы, историография, индоевропейская родина, Причерноморье, балтийская этнокультурная провинция.

References

- Alpatov, V.M. 1991. *Istoriia odnogo mifa. Marr I marrizm*. Moskva.
- Andreev, N.D. 1986. *Ranneindoeuropeiskii praiazik*. Leningrad.
- Berezanskaia, S.S. 1986. Kultura mnogovalikovoi keramiki. *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kyiv, pp. 5-43.
- Gamkrelidze, T.V., Ivanov, V.V. 1984. *Indoeuropeiskii iazik i indoeuropeitsy*. Tbilisi, 1, 2.
- Gening, V.F., Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: archaeological problem. *American Anthropologist*. 65, pp. 815-836.
- Grushevski, M.C. 1913. *Istoriia Ukraini-Rusi*. Kyiv, vol. 1.
- Danilenko, V.N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kyiv.
- Danilenko, V.N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kyiv.
- Klein, L.S. 2010. *Vremia kentavrov. Stepnaia prarodina grekov i ariev*. Sankt-Peterburg.
- Klochko, V.I. 1990. Narody moria ta Pivnichne Prychornomia. *Arkheolohiia*. 1, pp. 3-17.
- Koncha, S.V. 2010. Sto rokov ukrainskoi indoeuropeistyki. *Kamiana doba Ukrainy*. 13, pp. 300-314.
- Koncha, S.V. 2017. *Indoeuropeitsi: piznannia doistorii*. Kyiv.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzcieniecki kratg kulturowy - wspolnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan.
- Mallory, J. 1989. *In search of the Indo-Europeans*. London.
- Nehring, A. 1954. Die problematik der Indogermanenforshung. *Würzburger Universitätsreden*. book 17, pp. 5-24.
- Otroschenko, V.V. 2000. Indoeuropeiska problema v konteksti eneolitu Ukrainy. *Etichna problema davnoi istorii*. Kyiv, pp. 26-44.
- Pavlenko, Yu.V. 1994. *Peredistoria davnikh rusiv u svitovomu konteksti*. Kyiv.
- Pustovalov, S.Zh. 2015. *Etnosotsialna struktura iamno-katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomia*. Uman.
- Rassamakin, Yu.Ya. 1997. Svit skotariv. Eneolit Ukrainy ta indoeuropeiska problema. *Davnia istoria Ukrainy*. Vol. 1: Pervisne suspilstvo. Kyiv, pp. 273-309.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and language*. New York.
- Safronov, V.A. 1989. *Indoeuropeiskie prarodiny*. Gorkii.
- Szmit, M. 1999. Between West and East. People of globular amphora culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC. *Baltic-Pontic studies*. Poznan, vol. 8.
- Telegin, D.Ya. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv.
- Telegin, D.Ya. 1973. *Seredniostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv.
- Telegin, D.Ia. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. Oxford.
- Telegin, D.Ia. 1990a. Stepnoe Podneprove i Nizhnee Podunave v neolite-eneolite. *Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kyiv, pp. 6-17.
- Telegin, D.Ia. 1990b. Illiriyskie i frakiiskie gidronimy Pravoberezhnoi Ukrainy v svete arkheologicheskikh issledovani. *Voprosy iazykoznaviia*. 4, pp.46-60.
- Telegin, D.Ia. 1991. *Neolitticheskie mogilniki mariupolskogo tipa*. Kyiv.
- Telegin, D.Ya. 1996. Pro rol nosiiv neolittichnykh kultur Dnipro-donetskoho regionu v etno-genetychnykh protsesakh: Balty i sloviany. *Arkheolohiia*. 1, pp. 30-40.
- Zalizniak, L.L. 1994. *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv.
- Zalizniak, L.L. 1998. *Peredistoria Ukrainy X-V tys. do n.e*. Kyiv.
- Zalizniak, L.L. 2012. *Starodavnia istoria Ukrainy*. Kyiv.

- Zalizniak, L.L. 2016. Mezolitychni vytoky pershykh indoievropeiskykh kultur Yevropy za danymy arkeolohii. *Arkheolhiia*. 3, pp. 3-18.
- Zalizniak, L.L. 2017. “Neolitychna revolutsiia” v arkeolohii Ukrainy pochatku XXI st. *Arkheolhiia*. 4, pp. 5-25.
- Zaliznyak, L. 1997. *Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 2005. *Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland*. *Arkhæology in Ukraine*. Kyiv; Ostin, pp. 12-37.
- Zvelebel, M. 2002. Indo-European dispersals and agricultural transition in Northern Europe: culture, genes and language. *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia*. Oulu, vol. IV, pp. 318-343.